

Gintautas AKELAITIS

**ĮTERPINIŲ SAMPRATOS LIETUVIŲ KALBOS SINTAKSĖJE**

Lietvių kalbos sintaksės istorijos kol kas parašyta tik fragmentų. Vie-  
nas tokiai fragmentų turėtų būti įterpių tyrimo istorija, kurioje ypač svarbi  
įterpių sampratos raida.

Lietvių kalbos tyrinėjimuose iki XIX a. pabaigos galima rasti sintaksi-  
nių konstrukcijų ir žodžių, kurie šiu dienų sintaksininkų vadinami įterpiniais,  
tačiau jie nei kaip nors įvardinti, nei aptarti. Pavyzdžiui, pirmosios moksli-  
nės lietuvių kalbos gramatikos autorius A. Šleicheris, aptardamas prielinksnį  
*anot*, vartoja tam tikrą įterpinėse konstrukcijose, nurodo: "anot reikšmė yra  
man neaiški; jis įmanomas ir vartojamas tokiuose junginiuose: *anot tevo*,  
*anot jo zodzo <...>*" (Schleicher 1856: 280); juo pasekė ir F. Kuršaitis (plg.  
Kurschat 1876: 389). Ir tai nieko keisto: iki 1911 m. J. Jablonskio "Lietuvijų  
kalbos sintaksės" nebuvo sakinių sintaksės aprašo — sintaksės dalykai buvo  
išdėstomi kalbos dalijų sintaksės principu (plg. Būda 1987: 13 ir kt.), ir iš  
viso lietuvių kalbos sintaksė buvo menkai išplėtota kaip kalbos mokslo sritis  
(plg.: Sabaliauskas, 1979: 197, Zinkevičius 1992: 153).

Vis dėlto ir iki J. Jablonskio darbų pirmuose lietuviškuose kalbamoksliuo-  
se tai, kas dabartiniu terminu vadinama įterpiniais, bandyta įvardyti, nors  
atskirai neaptarta. Pirmieji terminai, kuriais pavadinti įterpiniai, ir pirmieji  
īterpių pavyzdžiai buvo pateiktai skyrybos aiškinimuose. Štai A. Bara-  
nausko "Kalbomoksluje lētuviszkos kalbos" (1896: 59)<sup>1</sup>, aptariant kablelio  
rašymą, nurodoma: "Skyrsmėlu (kableliu — G. A.) skyriasi žodžiai įmestinei,  
sakynei įmestinei..."; Petro Gražbylio (P. Januševičiaus) "Santaikoje (synta-  
xis)..." (1905: 28) vartojami terminai "žodžiai įmesti", "sakynjai įbrukti"<sup>2</sup>.  
Deja, šiuose darbuose nepateikta pavyzdžių, iš kurių būtų matyti, ką tie  
terminai reiškia. A. Stuobris savo "Kalbamoksluje" (1906 64—65), aiškinda-  
mas skliaustelių (apskribinio) rašymą, vartojo "italpių žodžių ir sakynių"  
terminus ir pateikė pavyzdžių, kurie rodo autorių tais terminais vadinus kon-  
strukcijas, dabartiniame sintaksės moksle laikomas išpraudais, pvz.: *Brolybė,*  
*lygybė — tie gražūs rišiai (ž m o n i j a i j u o s p a s k e l b ē K r i s-*  
*t u s s e n i a i ) tik amžiais pas Dievą sutaikęs visus. Apie lietuvių veikalus*  
*teraše lietuviškai (t i k r i a u s s a k a n t ž e m a i t i š k a i ) tik vienas*

<sup>1</sup> Dėl "Kalbomokslio" išleidimo istorijos ir datos žr.: Sabaliauskas 1979: 168;  
Zinkevičius 1992: 113 ir kt.

<sup>2</sup> Išsamioje lietuvių kalbotyros terminų studijoje A. Balašaitis pastarojo termino  
varianto nenurodė (žr. Balašaitis 1961).

## Daukantas ir pan.

Įterpinius kaip sintaksinių reiškinį — tam tikrą sakinių "savotiškumą" "įvairybę" — atskirai aptarė J. Jablonskis 1911 m. Rygiškių Jono slapyva džiu išleistame vadovelyje "Lietuvijų kalbos sintaksė". Kadangi, be apibrėžmų, sintaksės teorijos, taigi ir įterpinijų teorinio aptarimo, toje "Sintakseje nėra (beje, ir pasigesti to vadovelyje nėra pagrindo), didžiausią vertę tū gausūs pavyzdžiai, kurių atranka, skirstymas, pateikimo būdas rodo autoriaus teorinį požiūrių.

Iš gausių pavyzdžių matyti, kad J. Jablonskis kaip įterpinius apriboj *matyti, sako, vadinas, vienu žodžiu* ir pan. tipo žodžius bei posakius, kur ir šių dienų sintakseje sudaro įterpinijų centrą (inventoriaus atžvilgiu).

Šiaip jau įterpinius J. Jablonskis apibrėžė kaip sakinius: "Nepriklausoma sakiny, kad, būdamas interptas į kitą, neturi su juo gramatikos jungties įneša į visą pasakymą šiokį-tokį minties paaiskinimą, pažymėjimą, susiaurinimą,— vadinas įterptinis sakiny" (Jablonskis 1957: 519); sakinius s įterpiniais J. Jablonskis laikė sudėtiniais (žr. Jablonskis 1957: 531), šiuo atžvilgiu J. Jablonskio požiūris sutapo su to meto rusų sintaksininkų teiginiais kuriuos apibendrindamas, įterpinijų tyrejas A. Ostaninas nurodė: "įterpinijų problema pirmiausia iškilo kaip <...> sakinyje esančio kito, fakultatyvau sakino problema" (Останин 1969: 4).

J. Jablonskis kalbėjo ne tik apie įterptinius sakinius, — tuoju po apibrėžimo jis pridūrė: "interpjami ir šiaip jau pasakymai ir atskirieji žodžiai" Tai nėra koks apibrėžimo patikslinimas — pagal to meto sintakses vadovelių autorij D. Ovsianiko-Kulikovskio, vėliau ir A. Peškovskio bei juo pirmatai aiskinimus, įterpiniai žodžiai yra nebaigto saknio arba, atvirkščiai, sutrumėjusio saknio atkarpos<sup>4</sup> (plg. Останин 1969: 11).

Ką reiškia įterpiniai, kaip matyti iš apibrėžimo, J. Jablonskis apibūdina tik apytikria<sup>5</sup>: "įneša į visą pasakymą šiokį tokį minties paaiskinimą, pažymėjimą, susiaurinimą". Ta labai apibendrintai nurodyta įterpinijų semantinė paskirtis, viena, neatspindėjo reikšmės tipiškiausią įterpinijų — *andėvo, matyti, rodos, sako, vadinas, vienu žodžiu* ir pan., kurie išsiskiria ir tar J. Jablonskio pateiktų pavyzdžių; antra, paaiskinamosios, pažymimosios išiaurinamosios paskirties akcentavimas leido J. Jablonskiui įterpiniais laikyti konstrukcijas su *be*, plg.: *Buvo septyni broliai, be Petero. Be si tiešrodymy, buvo daugybė ir kitų, dar didesnių* (Jablonskis 1957: 521).

<sup>3</sup> Dėl J. Jablonskio 1911 m. "Lietuvijų kalbos sintaksės" santykio suano met rusų kalbos vadoveliais žr.: Palionis 1957: 47–48, Pirockinas 1978: 78–80; Sabaliauskas 1979: 197.

<sup>4</sup> Šitaip, jau veikiamas A. Peškovskio, teigė M. Durys: "Įterpiniai žodžiai (junginiai) yra <...> pilnųjų sakinių nuotrupos" (Durys 1927: 79).

<sup>5</sup> Išigalint formaliajai gramatinei krypciai (tiesa, J. Jablonskis liko ištikimai loginei gramatinei krypciai), menkas dėmesys buvo skiriamas semantikai. Be to J. Jablonskis įterpinijų turinio, regis, nelaike svarbiu dalyku: "interptinis sakiny lengva kartais ir visai išleisti, ir tas išleidimas nė kiek nemaino sintakses pilnaties prasmes. Pasakymas: "Tu, sako, vakar mieste buvęs" reiškia tiek pat, kiek iš sakiny: "Tu vakar mieste buvęs" (Jablonskis 1957: 521).

Tiesa, tos siaurinimą reiškiančios konstrukcijos neatitiko svarbiausio požymio J. Jablonskio apibrėžime — kad įterpiniai su sakiniu "neturi gramatikos jungties". Tokias ir panašias konstrukcijas vėliau J. Balkevičius aprubojo kaip įterpinius, "gramatiškai surištus su sakiniu" (žr. Balkevičius 1963: 270 ir kt.).

J. Jablonskio "interptinių sakinių" sąvoka apima ir tas konstrukcijas, kurių akademinėje "Lietuvių kalbos gramatikoje" (1976: 714–719) vadinamos įspraudais. Idomu, kad tipiškus įspraudų (dabartiniu požiūriu) sakinių atvejus (pvz.: *Vieną kartą – m e r g a i t ē b u v o j a u d v y l i k o s m e t y – ėmę šnekėtis dvariškiai*) J. Jablonskis pateikė ne kartu su "interptinių sakiniiais", o atskirai — aiškindamas brūkšnio ir skliaustelių rašymą (žr. Jablonskis 1957: 546–547, 548). Toks atskyrimas, vargu ar atsitiktinis<sup>6</sup>, gal ir leistų atsargiai paspėlioti J. Jablonskį jautus tam tikrą įterpinių ir įspraudų (dabartiniai terminai) skirtumą.

J. Jablonskis "interptinių sakiniais" laikė ir autoriaus žodžius; įterptus į tiesioginę kalbą. Motyvų, kad autoriaus žodžius galima traktuoti kaip įterpinius, J. Jablonskis turėjo pakankamai. Laikydamas tiesioginės kalbos sakinius su autoriniais intarpais sintaksinėmis pilnatimis<sup>7</sup> (žr. Jablonskis 1957: 521), J. Jablonskis čia turejo matyti sakinių "prijungimą", "sujungimą", "sutapimą" arba "interpimą". Suprantama, autoriaus žodžių ryšys su tiesiogine kalba artimiausias "interpimui"<sup>8</sup>. Matyti čia "interpimą" padėjo ir kitas dalykas: J. Jablonskis nediferencijavo atpasakojamosios kalbos sakinių su įterpiniais ir tiesioginės kalbos sakinių su autoriaus žodžiais. Vienus ir kitus jis pateikė sumišai, dėdamas tuos pačius skyrybos ženklus, plg.: "Gulėjom", *s a k o*, "dviejaus (dviese) – aš ir mūsų vaikėsas". Sln. "Tu, motyn, būk prie ligonio", *t a r ē t ē v a s*, "o aš važiuosiu daktaro parvežti". Žt. "Reikia pirma nuplauti", *p r i d ē j o s e n i s*. Žt. "Dabar eikit", *s a k o*, "namo", "paskui", *g i r d i*, "surasim, kas čia kaltas". Nr. ir t. t. Svarbiausias argumentas, leidžiantis paaiškinti, kodėl J. Jablonskis nediferencijavo šių sakinių, matyt, yra tai, kad šnekamojoje kalboje (jos pavyzdžiu J. Jablonskis pateikė daugiausia) atpasakoti sakiniai dažnai turi "atmintinių" sakinių formą (plg. "<...>paskui", *g i r d i*, "surasim, kas čia kaltas") ir skiriiasi nuo netiesioginės kalbos, kuri yra "dalyvijų kalba" (Jablonskis 1957: 527). Idomu, kad J. Balkevičius su įterpiniais *girdi*, *sako* tik dalyvinius netiesioginės kalbos sakinius pateikė. Sakinius su įterpiniais, kur visi žodžiai pasakyti kalbetojo, galima priešinti su tiesioginės kalbos sakiniais, kuriuose yra autoriaus žodžių, — p̄starieji yra "dviejų asmenų sakiniai su atskiromis modalinėmis kategorijomis, žyminčiomis viename sakinyje autoriaus, o kitame sakinyje jau

<sup>6</sup> Iliustruodamas kablelio rašymą, J. Jablonskis pakartojo anksčiau pateiktus sakinius su įterpiniais (žr. Jablonskis 1957: 544).

<sup>7</sup> Anot A. Piročkino (1957: 81), "sintaksinė pilnatis" dubliavo sakinio (dažniausiai sudėtinio) terminą.

<sup>8</sup> Aptardamas įterpinių vietą sakinyje, J. Jablonskis nurodė: "<...> perstatę įterptinių sakinių, pastatė jų pradžioje, gausime ir paprastąjį pagrindo sakinių. Taip antai: *Tėvas taré: Tu, motyn, būk prie ligonio, o aš važiuosiu daktaro parvežti*", — įterptinio sakinio nebus" (Jablonskis 1957: 521). Ši pastaba rodo J. Jablonskio pastangas aiškinti tiesioginę kalbą su autoriaus žodžiais kaip sudėtinį sakinių.

kito kalbančio asmens pažiūrą į sakomas minties ir realios tikrovės santykį (Balkevičius 1963: 390). Tokios priešpriešos J. Jablonskis neakcentavo, ir dėminėto panašumo autoriaus žodžiai pateko tarp įterpių<sup>9</sup>.

Ilgą laiką – nuo 1911 m. Rygiškių Jono "Lietuvijų kalbos sintaksės" iki 1963 m., kada buvo išleista J. Balkevičiaus "Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė", – nebuvo apibendrinamųjų saknio sintaksės darbų. Apie lietuvių kalbos sintaksės raidą, taigi ir apie įterpių supratimą galima spręsti iš sintaksės vadovėlių, skirtų mokykloms. P. Klimo sintaksės vadovėlyje (I leid. 1915 m.), paruoštame pagal Rygiškių Jono "Lietuvijų kalbos sintaksės" turinį, M. Durio (1927), P. Meškauskos (1929), Z. Kuzmickio (I leid. 1930 m.), taip pat J. Ambraškos ir J. Žiugždos (1940), vėliau J. Žiugždos (I leid. 1945 m.) A. Kalniaus (1943) lietuvių kalbos sintaksės vadoveliuose nei bandyta kaip nors originaliau aptarti įterpiniai, nei jų samprata, palyginti su J. Jablonskio pateiktaja, išsamiau išdėstyta. Kaip matyti iš tų vadovėlių iliustracinių medžiagos<sup>10</sup>, įterpiniai (ypač įterptiniai sakiniai) suprantami beveik taip pat plačiai kaip J. Jablonskio darbe.

Vis dėlto tuose vadoveliuose kas ne kas padaryta tikslinant įterpių sampratą. Pirmiausia, nusakant įterpių semantinį požymį, jau nebesitenkinama neapibrėžtu jablonskiui nurodymu, o akcentuojami modaliniai abejojimo, įsitikinimo ir kt. atspalviai. Antra, platėja ir tikslėja, atitikdamas vartojimo dažnumą, įterpių, ypač įterptinių žodžių, inventorius (plg. Kalnius 1943: 45–46); plačiai suprantant įterpimą, pateikiama įterpty "sintaksinių pilnačių" (teksto išpraudų) (žr. Kuzmickis 1930: 104, 160–161). Tam turėjo įtakos besiformuojantis naujas literatūrinės kalbos norminimo kriterijus, kai nebesitenkinama vien liaudies šnekamają kalba ir persiorientuojama į rašytių šaltinių medžiagą (plg. Palionis 1979: 277).

Esminiuosius įterpių sampratos pakeitimų padaryta moksliniuose lietuvių kalbos sintaksės aprašuose – J. Balkevičiaus "Dabartinėje lietuvių kalbos sintaksėje" (1963: 267–181) ir akademinėse lietuvių kalbos gramatikose (LKG: 698–719, ГЛЯ: 666–670)<sup>11</sup>.

Mokslinių įterpių aiškinimą veikė dvi skirtingos tendencijos. Pirmoji tendencija: buvo siekiama nustatyti plačią kategoriją, į kuria įeity visai tai, kas néra tikrosios saknio dalys (taigi ir įterpiniai). Sintaksėje žinomi keli tokios kategorijos variantai: išplečiamąją saknio elementų kategorija (осложнение – žr., pvz., Руднев 1959), lydimąją saknio dalij kategorija (žr.: Dumašiū-

<sup>9</sup> Tiesa, įterpinys *sako* sietinas su konstrukcija *sako* [kas nors], turinčia autoriaus žodžiu sintaksinę funkciją.

<sup>10</sup> Tų vadovėlių paragrafai, skirti įterpiniams, pavyzdžių gausumu nė iš tolo neprilygsta J. Jablonskio darbui; kai kurie autoriai (P. Klimas, M. Durys, P. Meškauskas) kartojo J. Jablonskio pateiktus sakinius su įterpiniais.

<sup>11</sup> Skyrių "Įterptiniai žodžiai ir posakiai" akademinėje "Lietuvijų kalbos gramatikoje" (1976, t. 3) paraše Z. Dumašiūtė; iš visų lietuvių kalbininkų ji yra daugiausia gvildenusti įterpiniai atskiruose straipsniuose, ji paraše išsamų skyrių apie įterpiniaus akademiniame leidinyje "Lietuvijų kalbos rašyba ir skyryba" (1976: 299–323). Rusiškoje "Lietuvijų kalbos gramatikoje" (1985) skyrių apie įterpinius paraše A. Ružė.

té 1963). Antroji tendencija — labiau diferencijuoti tuos reiškinius, kurie sintaksėje vadinami įterpiniais: nuo įterpių buvo atskirti išspraudai (žr., pvz., Седун 1959: 186–194; taip pat žr. ГРЯ, 1960: 140–174; MLLVG: 566–681 ir kt.). J. Balkevičiaus "Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje" įterpiniais laikoma maždaug tai, kas sudaro išplečiamuosius saknio elementus, o abiejose akademinėse "Lietuvių kalbos gramatikose" nuo įterpių atribojami išspraudai.

J. Balkevičiaus "Dabartinėje lietuvių kalbos sintaksėje" pateikta labai plati savita įterpių samprata. Sampratos platumą lémé negriežtas pagrindinis įterpių nustatymo kriterijus — įterimas į sakini, kuris šiek tiek sukonkrečintas semantiniu atžvilgiu: įterpiniai nerutulioja saknio minties<sup>12</sup>. Gramatinio ryšio su sakiniu nebuvinas, kuris tradiciškai buvo laikomas svarbiausiu įterpių požymiu, "Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje" turi tik klasifikacinię reikšmę: pagal gramatinio ryšio su sakiniu buvimą/nebuvinam visi plačiai suprantami įterpiniai yra suskirstyti į du tipus: 1) "īterpinius, gramatiškai surištus su sakiniu", ir 2) "īterpinius, gramatiškai nesurištus su sakiniu".

Įterpiniai, gramatiškai susieti su sakiniu, buvo naujas dalykas lietuvių kalbos sintaksėje, o be to, ir reikšmingas: pagal bendrą įterpimo požymį buvo sublokuota daug sintaksinių elementų, kurie iki tol lietuvių kalbos sintakses darbuose nebuvo nei tinkamai aptarti, nei kaip nors suklašifikuoti. Beje, kaip bus matyti toliau, akademiniuose sintakses darbuose, atsisakius įterpių, gramatiškai susietų su sakiniu, tie elementai nebuvo tinkamai paaškinti kitais aspektais.

Kas iš tikrujų yra įterpiniai, gramatiškai susieti su sakiniu, matyti iš jų skirstymo: tai 1) įterptinės saknio dalys ir 2) saknio dalij aiškinamieji įterpiniai. Įterptinių saknio dalij yra dvi atmainos: a) palyginamosios įterptinės saknio dalys (*Mikutis, k a i p i r j o t é v a s, mokéjo visiems įtikti*), b) įterptinės saknio dalys, žyminčios neiginio išskirtį (*Niekas tenai neaugo, k a i p t i k g r i k i a i*). Saknio dalij aiškinamieji įterpiniai: *Naminiai gyvuliai, k a i p a n t a i: a r k l y s, k a r v é, k i a u l é i r k i t i, labai naudingi žmogui; Pusiaujas, a r b a e k v a t o r i u s, dalija žemę į du lygius pusrutulius; Pamiškėj, s i a u r a m e p ū d y m y r u o ž e, aré berniokas*. Visų jų gramatinis ryšys toks pat: į sakini įeina per tarpinių žodžių, kurio sintaksinę funkciją kartoja. Tik jų vaidmuo sakinyje bei loginis semantinis santykis su tarpiniu žodžiu nevienodas, — o tai ir buvo jų smulkesnio skirstymo pagrindas<sup>13</sup>.

Tai, kas "Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje" laikoma įterpiniais, gramatiškai susietais su sakiniu, yra sintaksiniai elementai, kuriuos jungia ne

<sup>12</sup> Tai aiškiai matyti iš įterpių apibrėžimo: "Įterpiniais vadinami visi tie žodžiai ir žodžių junginiai, kurie įterpiami į sakini skelbiama minčiai išplėsti, atskiroms saknio dalims bei visam sakiniui paaškinti arba kalbančiojo asmens pastaboms bei kilusioms emocijoms pažymeti" (Balkevičius 1963: 268).

<sup>13</sup> Plg.: "Saknio dalij aiškinamieji įterpiniai skiriasi nuo įterptinių saknio dalij tuo, kad jie nauju, šalia esančių reiškinių neiškelia <...>, o paaškina jau saknio dalimi nusakyta reiškinį <...>" (Balkevičius 1963: 271).

tik minėtas įterptinis vartojimo pobūdis, bet ir išskyrimas intonacija, ypatingas gramatinis ryšys ir sintaksinė funkcija, loginio ir semantinio santykio su tarpiniu žodžiu savitumas. Kiekvienam tų požymui gali būti teikiamas pirmumas, blokuojant šiuos sintaksinius elementus su kitais, apibrėžiant jų sintaksinį statusą. Vadinas, tai, kas "Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje" laikoma įterpiniais, gramatiškai susietais su sakiniu, žiūrint iš skirtingų pozicijų, gali būti vertinama keleriopai.

Kituose lietuvių kalbos sintaksės darbuose įterpinių, gramatiškai susietų su sakiniu, savyoka ilgą laiką nebuvo plėtojama ir gilinama. Sakinio dalij aiškinamuosius įterpinius atitinkantys elementai interpretuojami dvejopai: 1) kaip išskirtinės sakinio dalys (išskirtinis priedėlis, išskirtinės tikslinamosios sakinio dalys) ir kaip įspraudai (akademiniuose darbuose), 2) kaip aiškinamosios ir tikslinamosios sakinio dalys (Kareckaitė 1965: 5–18; Statkevičienė 1983: 182–198). O įterptines sakinio dalis atitinkantys elementai beveik visai nenagrinėjami<sup>14</sup>.

1994 m. išleistoje "Lietuviai kalbos sintaksėje" V. Labutis, nurodės, kad įterpinių sampratos gali būti nevienodos apimties, palaiko plačiąją J. Balkevičiaus sukurtą įterpinių sampratą (žr. Labutis 1994: 101–106).

Akademiniuose sintaksės aprašuose nekalbama apie įterpinių gramatinį ryšį su sakiniu ne dėl to, kad tai būtų nebeaktualu,— veikiau ryšio problema apeinama. Štai siaurai suprantamų įterpinių apibréžimuose (LKG: 701; ГЛЯ: 666; DLKG: 641), nemint gramatinio ryšio, įterpiniais tebelaikomos konstrukcijos, tokį ryšį turinčios<sup>15</sup>. O ką jau bekalbėti apie įspraudus — daugelis jų gramatiškai susieti su sakiniu.

J. Balkevičiaus darbas įterpinių sampratos formavimuisi svarbus ne tik dėl įterpinių savykos plėtimo, bet ir dėl tų naujujų teiginių, kurie leido turėti tikslinę įterpinių savyką. 1. Pirmą kartą lietuvių kalbos sintaksėje apibendrintai nurodomas įterpinių, gramatiškai nesusietų su sakiniu, turinio specifišumas: "jie kalba ne apie realios tikrovės daiktus bei reiškinius, kaip įterptinės sakinio dalys ar sakinio dalij aiškinamieji įterpiniai <...>, o kelia aikštén kalbančiojo asmens ar kity asmenų pažiūras, pastabas bei emocijas sakomos minties ar atskirų sakinio dalij atžvilgiu" (Balkevičius 1963: 275). Dabar pagal šį požymį įterpiniai atribojami nuo įspraudų. O svarbiausia — šis požymis yra užuomazga minties, kad visi įterpiamai vartojami sintaksiniai elementai sakinyje komunikaciniu atžvilgiu yra šalutiniai. 2. Tiksliai paaiškinta, kad įterpiniai (žinoma, tikrieji) su kitais sakinio žodžiais neturi žodžių junginio pākopai būdingo gramatinio ryšio: "jie <...> žodžių junginių su kitais sakinio žodžiais

<sup>14</sup> Jie, išskyrus vieną kitą atsitiktinį pavyzdį, neaptariami net apibendrinamuosiuose akademiniuose darbuose (LKG; ГЛЯ).

<sup>15</sup> Tai pirmiausia valdomosios prielinksniinės konstrukcijos su *be* (*be manęs, be gabumų* ir pan.), taip pat su *greta, šalia* (žr. LKG: 708), atitinkančios įterptines sakinio dalis, žymintas išskirtį. Įterpiniais jos laikomos, matyt, dėl kladinančios tikrujų įterpinių analogijos (plg. tokius įterpiniai: *be abejo, be to, be kita ko* ir pan.), — tikriejų įterpiniai — sustabarėjusios specializuotas reikšmės konstrukcijos.

nesudaro — nėra su jais suderinti, nėra jų valomi ar prie jų prišlieti” (Balkevičius 1963: 275). 3. Nors ”Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje”, paisant ankstesnių sintaksių tradicijų, prie įterpinių, gramatiškai nesusietų su sakiniu, jungiamas kreipinys, bet, kita vertus, apribojamos, tiesa, be kokio nors vieno pagrindo tokios įterpiamai vartojamų saknio elementų grupelės, kurias galiama laikyti tikryjų parentezės elementų klasifikavimo užuomazga. Pirmiausia minimi (tiesa, prie įterptinių žodžių) pertarai<sup>16</sup> (*taip sakant, vadinas...*), kurie šnekamojoje kalboje ”nuolat kartojami dėl blogo iopročio” (Balkevičius 1963: 279). Atskirai apribojami išvadiniai žodžiai (*ir tiek, ir gana, ir viskas...*), kuriais ”kalbantysis asmuo užbaigia sakini, pabrēždamas pasakyta mintį kaip savo galutinę ir nepakeičiamą išvadą” (Balkevičius 1963: 281).

Įterpiniai dėl to, kad neturi iprasto gramatinio ryšio su kitais saknio žodžiais ir tuo nuo jų skiriasi, tradicinėje sintaksėje aprašomi kaip individualūs, izoliuoti elementai. Todėl tarsi nebéra reikalo aiškinti, kokio rango ir kokią vietą jie užima tarp kitų sintaksės elementų. Tai gerokai sumažina galimybę apibūdinti pačius įterpinius, lokalizuojant juos kitų sintaksės reiškiniu sistemoje.

Šią tradiciją lietuvių kalbos sintaksėje pirmoji pabandė keisti Z. Dumašiūtė straipsnyje ”Dėl saknio dalij ir jų tarpusavio santykių” (1963). Teigdama, kad sakinyje ”nėra ir negali būti žodžių be jokios sintaksinės funkcijos”, visus, kokie tik gali būti, saknio žodžius Z. Dumašiūtė suskirstė į keturias grupes: 1) žodžiai, kurie eina vadinamosiomis reikšminėmis saknio dalimis, 2) žodžiai, kurie neturi reikšminių funkcijų ir vartojami kaip būtinasis reikšminių saknio dalij komponentas, 3) jungtukai ir jungiamajų funkcijų turintys žodžiai, 4) žodžiai, kuriais kas pasakoma nuo paties kalbetojo. Kadangi antrosios grupės žodžiai saknio dalimis neina, saknio dalij yra trys tipai: 1) reikšminės, 2) jungiamosios, 3) lydimosios. Įterpiniai priklauso ketvirtajai žodžių grupėi ir trečiajam saknio dalij tipui. Lydimųjų saknio dalij klasėje pasidare motyvuotas sintaksės darbuose jau išprastas kreipinio, taip pat teiginio *taip* ir neiginio *ne* blokavimas su įterpiniais; pasirodė, kad ekspresyviai sakomų jaustukų, parodomųjų dalelyčių (*antai, aure, štai* ir pan.) neberekia tempti prie įterpinių (taip, deja, daroma net dabartiniuose sintaksės aprašuose), — visa tai yra lydimosios saknio dalys.

Nors lydimosios saknio dalys apribotos ne be trūkumų (su kitomis saknio dalimis nesudaro klasifikacijos, nes visos jos apribotos ne vienu atžvilgiu; pačios lydimosios saknio dalys labai nevienodos; daugiausia abejonių kelia greta predikaijų, determinacijos ir koordinacijos ”rastas” naujas jų santykis su kitais sakinių žodžiais — sintaksinis lydėjimas<sup>17</sup>), nors jos netapo lietu-

<sup>16</sup> J. Balkevičius (1963: 279) juos dar vadino požodžiais.

<sup>17</sup> Vadinamieji saknio dalij lygmens santykiai yra sugalvoti, norint dirbtinai atriboti žodžių ryšius junginyje ir saknio dalij ryšius sakinyje. Iš tikryjų vadinamieji saknio dalij ryšiai yra tie patys (tų pačių žodžių) junginių lygmens ryšiai: prijungimas, sujungimas ir dabartiniu terminu, tarpusavio priklausymas (sąsaja). Z. Dumašiūtė sintaksiniu lydėjimu vadina tokį dviejų saknio elementų santykį, kai ”vienas iš jų (lydintysis) su kitu (lydimuoju, ”reikšminiu”) tėra susijęs savo

vių kalbos sintaksės aprašo faktu, reikia pripažinti, kad bandymas šuskirstyti sakinio dalis ir aptarti sintaksinių lydėjimą padėjo Z. Dumašiūtei patikslinti įterpių sąvoką ir sampratą, palyginti su J. Balkevičiaus pateiktąja<sup>18</sup>, motyuotai pasukti į priešingą pusę.

Z. Dumašiūtė pastebėjo, kad ne visiems sakinio elementams, kurie tuomet buvo laikomi įterpiniais, būdingas tokis santykis, kuri jis vadina sintaksiniu lydėjimu. Pateikusi tokio tipo įterpių kaip sakiniuose *Aš atsispriau pagundai ir kunigo (i s i v a i z d u o j a m o) pareigoms nenusidėjau. Prisiminiau, ir mane – k e l i n t g j a u k a r t g! – nupurtė šiurpas,* – ji nurodė: "Pastarieji įterpiniai su kitais kalbos elementais susieti pamatiniam kalbos planui būdingais sintaksiniai santykiai. Tuo būdu jie lyg ir jeina į išplėstinę pamatinį (reikšminį) kalbos elementų sudėtį. Bet, tariami pašalinėms pastaboms būdinga intonacija, tokie žodžiai ir jų junginiai vis tiek tėra lyg tarp kita ko pasakyti įterpiniai, tik, skirtingai nuo anksčiau minėtuju įterpių, pastarieji vadinami netikraisiais įterpiniais" (Dumašiūtė 1963: 245).

Tai ir yra įterpių sąvokos siaurinimo pradžia. Vėliau, rašydama akademinės "Lietuvių kalbos gramatikos" skyrių apie įterptinius žodžius ir posakius, Z. Dumašiūtė tuos "netikruosius" įterpinius atskyré nuo tikryų įterpių ir apribojo, žinoma, turėdama prieš akis latvių, rusų ir kitų kalbų gramatikų pavyzdžių, išpraudus. Tik gaila, kad taip ir liko neišplėtota mintis, kad kai kurie tų "netikryjų" įterpių pagal savo ryšį su sakiniu "lyg ir jeina į <...> pamatinį (reikšminį) kalbos elementų sudėtį", vadinas, yra tik tam tikry įterpiniams būdingų ypatybų gavusios reikšminės sakinio dalys arba kitokios sintaksinės konstrukcijos.

Akademinėje "Lietuvių kalbos gramatikoje" didumą išpraudų sudarė vadiniameji laisvieji įterpiniai (daugiausia įterptiniai sakiniai), kurie "neturi specifinių reikšminių funkcijų ir apibrėžtos leksinės raiškos" ir "dėl savo pridurtinio pobūdžio <...> eina tik sakinio viduje arba gale, paprastai poty sakinio dalių, su kuriomis siejami savo reikšme" (LKG: 714). Išpraudai ne vien nuo tikryų atskirti laisvieji įterpiniai, – tai iš dalies naujai apribotas sintaksės reiškinys, nes kaip išpraudai buvo apibūdinti ir tie sakinio elementai, kurie ankstesniuose sintaksės darbuose buvo išleidžiami iš akių, pavyzdžiu: įvairūs "techninio" pobūdžio intarpai (*Jo mokinys Vytautas (n u o t r a u k a d e s i n é j e) – vienas gabiausiu jaunu astronomu*); įvairios sakinio dalys ir sudėtinio sakinio dėmenys ir net keli teksto sakiniai, kurie dėl pašalinio pccbūdžio yra izoliuojami intonacija (rašte išskiriamai skliausteliais arba brūkšniais).

---

reikšminėmis funkcijomis, bet vienas kito neišplečia <...>. Lydėjimas reiškiamas būtina lydinčiojo ir lydimoji elemento vieta tame pačiame rišlos kalbos vienete ir tam tikra to vieneto intonacija, apimančia abu šiuos elementus. Lydinčiojo elemento forma nuo lydimojo nepriklauso" (Dumašiūtė 1963: 246). Kaip matyti, vadiniameji lydėjimo požymiai irgi nera kažkas nauja, – jie yra maždaug tai, kas pasakoma aiškinant teiginį, kad įterpiniai neturi gramatinio ryšio su sakiniu.

<sup>18</sup> Įterpių sąvokos, kuri yra J. Balkevičiaus "Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje", Z. Dumašiūtė nepaneigė, o laikė ją "plačiai suprantama įterpių sąvoka" (Dumašiūtė 1963: 245).

"Lietuvių kalbos gramatikoje" iš pradžių kartu nagrinėjami visi įterptiniai žodžiai ir posakiai, nurodomi jų bendrieji (tiesa, labai neapibrėžti) požymiai: 1) reiškia su sakiniu ar jo dalių turiniu susijusias papildomas pastabas, tai-gi siejami arba su visu sakiniu, arba su atskiromis sakinio dalimis; 2) jais eina kaitomieji ir nekaitomieji žodžiai, jų jungtukai bei konstrukcijos; 3) pagal savo sandarą vieni įterptiniai žodžiai bei posakiai atitinka sakinio dalis, kiti – sudėtiniai sakiniai dėmenis; 4) jų santykis su visu sakiniu ar jo dalimis reiškiamas vieta sakinyje ir tam tikra intonacija (jie dažniausiai yra pasako-mi žemesniu tonu ir greitesniu tempu negu tie žodžiai, kuriais reiškiama pagrindinė mintis; kartais įterptiniai žodžiai ir posakiai skiriami pauzėmis<sup>19</sup> (žr. LKG: 698–700).

Tačiau šios "Gramatikos" įterptiniai žodžiai ir posakiai negali būti laikomi sintaksine kategorija, jungiančia įterpinius ir įspraudus. Visų įterpiamai vartojamų elementų aptarimas iš pradžių drauge, atrodo, dar remiamas tų elementų nediferencijuoto nagrinėjimo tradicija. Kad taip dera suprasti są-voką "įterptiniai žodžiai ir posakiai", rodo keli faktai. Pirma, tuo metu, kaip ir "Lietuvių kalbos gramatikos" trečasis tomas, pasirodžiusiame akademiniame leidinyje "Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba" kalbama tik apie įterpinius, ir kai kurie įterpinių skyrybos atvejai remiami tokiais požymiais, kaip pa-sališumas, savita intonacija ir kt., kurie sutampa su bendraisiais įterptinių žodžių ir posakių požymiais<sup>20</sup>. Antra, jeigu įterptiniai žodžiai ir posakiai būty turėjė kategorinės sąvokos statusą, ta kategorija, reikia manyti, būtų buvusi įtvirtinta 1985 m. akademinėje "Lietuvių kalbos gramatikoje". O šioje gramatikoje įterpiamai vartojami sakinio elementai kartu nebeaptariami, ir dėl to atrodo, kad čia, palyginti su 1976 m. "Lietuvių kalbos gramatika", įspraudai labiau atriboti nuo įterpinių. Pagaliau jeigu įterptiniai žodžiai ir posakiai būtų buvusi kategorinė sąvoka, reikia manyti, būtų parinktas ir jos statusą atitinkantis terminas.

Taigi lietuvių kalbos sintaksės darbuose įterpinių samprata buvo plėtojama dviej kryptimis: plečiama, ypač J. Balkevičiaus "Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje", V. Labučio "Lietuvių kalbos sintaksėje" (II d.), ir siaurinama akademinėse lietuvių kalbos gramatikose. Ir viena, ir kita linkme kreipiant analizę, savotiškai buvo patikslinta, kas yra įterptiniai. Plečiant įterpinių sąvoką, norėta sujungti kiek galima daugiau sakinio elementų, turinčių vienokių ar kitokių įterpimo požymių, ir atriboti, tiesa, netiesiogiai,

<sup>19</sup> Šitokia intonacija ir pauzės, nustatytos savistabos būdu, labiau tinka įspraudams.

<sup>20</sup> Nediferencijuoto įterpiamai vartojamo sakinio elementų aiškinimo pavyzdys "Lietuvių kalbos rašyboje ir skyryboje", matyt, lémé, kad kalbos praktikos ir kalbos mokymo darbuose (pvz.: LKKN: 15–16; Kniūkšta, Lyberis: 54–56; Gedvilas, Kadžyté, Kuzavinis: 198–200; Dobrovolskis: 122–129) liko tradicinė (plačioji) įterpinių samprata. Vadinas, šiuo metu paraleliai vartojamos dvi įterpinių sampratos: plačioji – kalbos praktikos ir kalbos mokymo darbuose, siauroji – moksliniuose sintaksės darbuose. Nors kalbos praktikai plačioji įterpinių samprata kartais parankesnė, bet įterpinių sąvokos dviprasmiškumas trukdo geriau suvokti patį reiškinį; beje, skyrybai praversty nuo įterpinių atriboti įspraudus, mat įterpinių paprastai išskiriama kableliais, o įspraudai dar ir skliausteliais, brūkšniais.

juos nuo nejterptinių sakinio elementų. Atribojus įspraudus, atsirado galimybų preciziškiau analizuoti pačius įterpius: dar labiau juos diferencijuoti, sukurti bendrą įterpiamai vartojamų elementų sistemą ir nustatyti, kokiais specifiniais požymiais toje sistemoje išsiskiria įterpiniai.

## LITERATŪRA

- A m b r a š k a J., Ž i u g ž d a J. 1940: *Trumpa lietuvių kalbos gramatika 2. Sintaksė*. Kaunas: Sakalas.
- B a l a š a i t i s A. 1961: *Lietuvių kalbotyros terminų istorija*: Filol. m. kand. disert. Vilnius.
- B a l k e v i č i u s J. 1963: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla.
- B a r a n a u s k a s A. 1896: [Baranauskas A.] *Kalbomokslis lėtuviszkos kalbos*. Iszdūtas per LL. Tilžė: Jagomasto sp.
- B ū d a V. 1987: *Lietuvių kalbos prijungiamieji sakiniai*: Tyrimo istorija. Vilnius: Mokslas.
- DLKG: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / Red. V. Ambrazas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1994.
- D o b r o v o l s k i s B. 1988: *Lietuvių kalba*: Vadovėlis VIII—IX klasei. Kaunas: Šviesa.
- D u m a s i ū t ē Z. 1963: Dėl sakinio dalijų ir jų tarpusavio santykijų. — *Lietuvos TSR MA darbai. Serija A*, 2(15). Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla, 237—248.
- D u r y s M. 1927: *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas: Švyturys.
- G e d v i l a s L., K a d ž y t ē L., K u z a v i n i s L. 1982: *Lietuvių kalbos vadovėlis*. Vilnius: Mokslas.
- J a b l o n s k i s J. 1957: *Rinktiniai raštai* 1. Sud. J. Palionis. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla.
- J a n u ū e v i č i u s P. 1905: [Januševičius P.] Petras Gražbylys. *Santaika (Syntaxis Lietuviškoje Kalboje)*. Kaunas: Sakalauskjo sp.
- K a l n i u s A. 1943: *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas: Valst. l-kla.
- K a r e c k a i t ē J. 1965: Apie apibendrinančiuosius, paaiskinančiuosius ir patikslinančiuosius žodžių sakinyje — *Kalbotyra* 11, 5—18.
- K l i m a s P. 1915: *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas-Vilnius: Švyturys.
- K n i ū k ū t a P., L y b e r i s A. 1986: *Mokomasis lietuvių kalbos rašybos ir kirčiavimo žodynas*. Sud. P. Kniūkšta ir A. Lyberis. Kaunas: Šviesa.
- K u r s c h a t F. 1876: *Grammatik der litauischen Sprache von dr. Friedrich Kurschat*. Halle: Buch. des Weisenhauses.
- K u z m i c k i s Z. 1930: *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas: Sakalas.
- L a b u t i s V. 1994: *Lietuvių kalbos sintaksė* 2. Vilnius: VU l-kla.
- LKG: *Lietuvių kalbos gramatika. T. 3. Sintaksė*. Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius: Mokslas, 1976.
- LKRS: *Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba / Ats. red. A. Valeckienė*. Vilnius: Mokslas, 1976.
- LKKN: *Lietuvių kalbos komisijos nutarimai*. Vilnius: Mokslas, 1987.
- M e ū k a u s k a s P. 1929: *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas: Šviesa.
- MLLVG 2: *Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika. 2. Sintakse*. Rīgā: Latv. PSR zinātņu akad. izdevniecība, 1962.
- P a l i o n i s J. 1957: J. Jablonskis ir jo lietuvių kalbos vadovėliai. — Jablonskis J. *Rinktiniai raštai* 1. Sud. J. Palionis. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla, 7—56.
- P a l i o n i s J. 1979: *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas.
- P i r o ķ k i n a s A. 1978: *J. Jablonskis — bendrinės lietuvių kalbos puoselėtojas*. Vilnius: Mokslas.

- S a b a l i a u s k a s A. 1979: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija (iki 1940 m.)*. Vilnius: Mokslo.
- S c h l e i c h e r A. 1856: *Handbuch der litauischen Sprache von August Schleicher*. Bd. 1. Grammatik. Prag: Clave.
- S i r t a u t a s V., G r e n d a Č. 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Mokslo.
- S t a t k e v i č i e n ė J. 1983: Apibendrinimas, aiškinimas ir tikslinimas vientisiniame sakinyje. — *Lietuvių kalba mokykloje*. Sud. V. Drotvinas. Kaunas: Šviesa, 182—198.
- S t u o b r i s A. 1906: Kalbamokslis. *Lietuviškos kalbos. Parašė Adomas Stuobris*. Ryga: Jakavičiaus kn.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1992: *Lietuvių kalbos istorija 5. Bendrinės kalbos iškilmimas*. Vilnius: Mokslo ir encikl. l-kla.
- Ž i u g ž d a J. 1945: *Lietuvių kalbos gramatika 2. Sintaksė*. Kaunas: Valst. ped. lit. l-kla.
- ГЛЯ: Грамматика литовского языка. Гл. ред. В. Амбразас. Вильнюс: Мокслас, 1985.
- ГРЯ: Грамматика русского языка 2. Синтаксис 2. Ред. коллегия: В. Виноградов и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1960.
- О с т а н и н А. И. 1969: Вводные слова и словосочетания в современном русском языке. Дис. ... канд. филол. наук. Саратов.
- Р у д н е в А. Г. 1959: Синтаксис осложненного предложения. Москва: Учпедгиз.
- С е д у н Е. П. 1959: О так называемых "вводных" и "вставных" конструкциях. — Славянское языкознание. Отв. ред. В. В. Виноградов. Москва: Изд-во АН СССР. II. 186—194.

## AUFFASUNG DER EINSCHALTUNGEN IN DER LITAUISCHEN SYNTAX

### *Zusammenfassung*

In der litauischen Syntax treten deutlich zwei Tendenzen der Auffassung der Einschaltungen zutage. 1. Es wird eine breite Auffassung der Einschaltungen geschaffen: man verbindet möglichst viele syntaktische Elemente zusammen, die vielfach parenthetischen Merkmale aufweisen (s. Rygiškių Jonas (Jonas Jablonkis) "Syntax litauischen Sprache", 1911; frühere und gegenwärtige Handbücher der Syntax, Werke der Sprachpraxis; eine eigenartige breite Auffassung der Einschaltungen bietet J. Balkevičius in "Syntax der gegenwärtigen litauischen Sprache", 1963). 2. Die Auffassung der Einschaltungen wird verengt: parenthetische Elemente werden differenziert — als Einschaltungen werden nur konstante, mehr oder weniger standartisierte Elemente genannt, die spezifische Funktionen im Satz und im Text erfüllen; die anderen nennt man Einfügungen (s. "Grammatik der litauischen Sprache", Bd. 3, 1976 — Autor des Kapitels Z. Dumašiūte, "Grammatik der Litauischen Sprache", 1985 — Autor des Kapitels A. Ruže; auch "Syntax der litauischen Sprache" von V. Sirtautas und Č. Grenda).